

PRZESTRZEŃ

Pojęcie z zakresu fizyki i matematyki, a także filozofii, socjologii i badań kulturowych, gdzie przyjmuje znaczenie symboliczne. Odnosi się do trójwymiarowej rozciągłości, w której zachodzą zjawiska fizyczne.

Pojęcie przestrzeni jest jedną z podstawowych kategorii dla badań nad krajobrazem. Przestrzeń rozumiana jest jako obszar rozciągający się w sposób nieograniczony lub jako jego część wyznaczona granicami; otwarty, niezakłócony żadnymi elementami teren; rodzaj relacji przestrzennych zachodzących pomiędzy rzeczami lub miejscami; również miejsce zajmowane przez jakiś przedmiot lub odległość między punktem A i B. W kontekście socjologicznym, antropologicznym i kulturowym przestrzeń nie jest badana sama w sobie, ale w relacji do człowieka. Stanowi jeden z dwóch, obok czasu, wektorów naszego życia, na który możemy mieć wpływ poprzez proces tworzenia przestrzeni (społecznej, architektonicznej, itd.). W zależności od kontekstu, przestrzeń może być tym, co istnieje (w sensie filozoficznym), odnosić się do zachodzących relacji między przedmiotami, wydarzeniami oraz ludźmi lub funkcjonować jako kontekst (fizyczny lub dyskursywny) dla działań i aktywności intelektualnej.

W filozofii zagadnienie przestrzeni dyskutowane było już w starożytności, szczególnie w powiązaniu z ideą miejsca (Platon, Arystoteles). W XVII wieku kategoria przestrzeni (podobnie jak kategoria czasu) stała się jednym z głównych problemów epistemologicznych i metafizycznych. W filozofii Leibniza przestrzeń pojawiła się jako zapis relacji między przedmiotami i miejscami (pojmowanymi jako lokalizacje), dającymi się opisać w kategoriach odległości i kierunków, od których jest w swoim istnieniu zależna. W mechanice Newtona przestrzeń pojawiła się jako absolut istniejący niezależnie od istnienia innych elementów wszechświata. Według Kanta kategorii przestrzeni nie można wywieść z doświadczenia (nie jest ani substancją, ani relacją), nie istnieje ona obiektywnie i niezależnie od poznającego podmiotu. Przeciwnie, jest kategorią aprioryczną, za pośrednictwem której jest ujmowane ludzkie doświadczenie. W fenomenologii Merleau-Ponty'ego człowiek zawsze jest zorientowany przestrzennie, jednostkowe życie jest synonimem „bycia usytuowanym”, a orientacja w przestrzeni stanowi element procesu egzystencji.

W socjologii pojęcie przestrzeni pojawia się najczęściej w badaniach miasta oraz relacji społecznych, gdzie wyraźnie odróżnia się przestrzeń społeczną od fizycznej. Prekursorem socjologicznego rozumienia przestrzeni jako odwzorowania organizacji społecznej, zmieniającej się wraz ze zmianami społeczeństwa, był Durkheim. Simmel, odwołując się do Kanta, podkreślał znaczenie przestrzeni „uspołecznienia”, rozumianego jako proces wzajemnego oddziaływania ludzi. Interesowała go relacja dal – bliskość, wyrażająca się w stosunkach społecznych, relacjach między ludźmi, ale też między ludźmi i rzeczami. Wedle Simmla, nowoczesność prowadzi do pokonania dystansu w świecie zewnętrznym (teleskop, mikroskop) i zwiększenia go w świecie wewnętrznym. Współczesny człowiek oddala się od bliskich, by nawiązać relacje z dalekimi.

W Polsce prekursorem socjologicznego rozumienia przestrzeni był Florian Znaniecki, który w eseju „Socjologiczne podstawy ekologii ludzkiej” (1938) wskazał na humanistyczne znaczenie przestrzeni i powiązał ją z pojęciem „współczynnik humanistyczny”. Według niego ludzie wartościują przestrzeń i wyznaczają sposób, w jaki ją użytkują. Znaniecki zastąpił pojęcie przestrzeni „wartościami przestrzennymi”, które oznaczają miejsca zajęte lub puste, wnętrza ciasne lub

przestrzenne, a także „zewnątrza” (siedziby, okolice, granice, tereny wymierzone i niewymierne przestworza, drogi, bezdroża itd.). Wartości przestrzenne wchodzą w skład jakiegoś nieprzestrzennego systemu wartości (np. religijnego, estetycznego, społecznego itp.) i w stosunku do niego uzyskującą treść i znaczenie.

Aleksander Wallis, analizując społeczną przestrzeń miasta, wprowadził pojęcie „obszar kulturowy” na określenie obszaru utożsamionego z przestrzenią społeczną, powiązanego z systemem wiedzy, wyobrażeń, wartości i reguł zachowania. Indywidualne doświadczenia i preferencje poszczególnych jednostek i grup społecznych przyczyniają się do kształtowania związanych z przestrzenią obyczajów i wartości. Miasto tworzą dwa powiązane ze sobą, ale zachowujące autonomię systemy: urbanistyczny, czyli strukturę przestrzenną miasta oraz społeczny, na który składa się zbiorowość użytkowników miasta.

Jak twierdzi Lefebvre, przestrzeń jest konstruowana społecznie i podlega relacji władzy, od której zależą praktyki codzienne. Nawet to, co rozumiemy pod pojęciem postępu, moralności, zachowań racjonalnych ma swe przestrzenne uzasadnienie, ponieważ wykluczani, w tej retoryce, tworzą przestrzeń stagnacji (wstecznictwa), niemoralności i szaleństwa (np. dzielnice biedy kojarzone z wysokimi współczynnikami przestępczości). Powiązane z władzą jest także to, co rozumiemy jako publiczne i prywatne, globalne i lokalne czy chaotyczne i uporządkowane.

W naukach humanistycznych (w tym geografii humanistycznej i antropologii) przestrzeń ujmowana bywa jako czynnik określający warunki życia i rozwoju człowieka, podlegające kształtowaniu społecznemu i kulturowemu. Geografia humanistyczna i antropologia definiują przestrzeń w odniesieniu do pojęć miejsca, drogi i środowiska. Miejsca ocenia się w kategoriach subiektywnych (lub intersubiektywnych), zaś przestrzeń w kategoriach obiektywnych (powierzchni na mapie, objętości, geometrii, dystansu do przebycia).

Według Tuana przestrzeń jako taka jest abstrakcyjna, bezosobowa, zaś jej rozumienie ma charakter kulturowy. Przestrzeń jest także jednoznacznie powiązana z człowiekiem, którego ciało stanowi miarę dla wyznaczenia jej ważności, zasięgu, stron i kierunków: góra-dół, prawa-lewa strona, przód, tył, centrum. Przestrzeń fizyczna nie istnieje niezależnie od cielesnego w niej usytuowania człowieka, który zawsze znajduje swoją ekspresję poprzez ruch, w relacjach do innych ludzi i do otoczenia. Przestrzeń jest „tam”, podczas gdy miejsce jest „tu”. Zasady organizacji przestrzennej wynikają z dwóch faktów: postawy i struktury ludzkiego ciała oraz relacji (bliskich czy dalekich) między ludźmi – na podstawie doświadczenia ciała człowiek organizuje przestrzeń w taki sposób, by odpowiadała jego biologicznym potrzebom i stosunkom społecznym.

Począwszy od Tilley, w podejściu do przestrzeni nastąpiła istotna zmiana, która pozwoliła przejść od przestrzeni jako abstrakcyjnej powierzchni do przestrzeni jako otoczenia, środowiska, w którym zachodzi umocowanie różnych struktur ludzkiego doświadczenia. Według Ingolda przestrzeń należy odróżnić od krajobrazu. Przestrzeń to kartograficzna reprezentacja powierzchni ziemi bazująca na „spojrzeniu znikąd”, podczas gdy krajobraz zakorzeniony jest w ludzkim życiu, ucieleśniony w doświadczeniu i praktyce dnia codziennego.

Poprzez przestrzeń, na co zwraca uwagę Relph, poznajemy rzeczywistość. Wyróżnia on przestrzeń indywidualną, czyli cielesną, związaną z nieświadomością, doświadczeniami sensorycznymi; przestrzeń perceptualną, czyli bardziej odczuwaną niż werbalizowaną, zawsze relatywną i jakościową, powstającą w codziennym doświadczeniu, gdy konceptualizujemy odległości, kierunki,

wyberamy drogę i poruszamy się; przestrzeń egzystencjalną, w której przebiega proces socjalizacji jednostki i podejmowane są aktywności grupowe (tu powstają znaczenia społeczne, pojawiają się symbole, rytuały, granice, dokonuje się doświadczenie obcości i wykluczenia); przestrzeń architektoniczną, budowaną poprzez wprowadzane w przestrzeń elementy, np. budynki i budowle, które ją strukturyzują; przestrzeń poznawczą, tworzącą bazę dla refleksji, teoretyzacji, dyskusji i analizy.

Również w znaczeniu symbolicznym przestrzeń przybiera różne wymiary: może być postrzegana jako święta (Eliade), wyobrażona (Bachelard).

[M.G., B.F.]

Literatura:

Bachelard, Gaston. *The Poetics of Space*, tłum. M. Jolas. Boston: Beacon, 1994.

Cresswell, Tim. *Place: A Short Introduction*. Malden-Oxford-Carlton: Blackwell Publishing, 2005.

Dixon, Deborah P., Johnes, John Paul. „Poststructuralism”. W: *A companion to Cultural Geography*, red. James S. Duncan, Nuala C. Johnson, Richard H. Schein, 79-108. Malden-Oxford-Carlton: Blackwell Publishing, 2004.

Durkheim, Émile. *O podziale pracy społecznej*, tłum. K. Wakar. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999.

Hall, Edward. *Ukryty wymiar*, tłum. Teresa Hołówka. Warszawa: Muza, 2017.

Hirsch, Eric. „Landscape: Between Place and Space”. W: *Anthropology of Landscape: Perspectives on Place and Space*. Oxford: Clarendon Press, 1995.

Ingold, Tim. *The Perception of Environment: Essays on Livelihood, Dwelling and Skill*. London: Routledge, 2000.

Jałowicki, Bohdan, Szczepański, Marek S. *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2002.

Lefebvre, Henri. *The Production of Space*. Oxford: Basil Blackwell, 1991.

Relph, Edward. *Place and Placelessness*. London: Pion Limited, 1976.

Tilley, Christopher. *A phenomenology of Landscape: Place, Paths and Monuments*. Oxford: Berg, 1994.

Tuan, Yu Fu. *Przestrzeń i miejsce*, tłum. A. Morawińska. Warszawa: PIW, 1987.

Wallis, Aleksander. *Socjologia przestrzeni*. Warszawa: Niezależna Oficyna Wydawnicza, 1990.

Znanięcki, Florian. „Socjologiczne podstawy ekologii ludzkiej”. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 1 (1938).